

Турлова Ю. А.,
кандидат юридичних наук,
головний науковий співробітник відділу науково-методичного забезпечення
прокурорської діяльності поза сферою кримінальної юстиції
Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України,
здобувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

ПРОТИДІЯ ЕКОЛОГІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ: ПОНЯТТЯ, МЕТА ТА ЗАВДАННЯ COMBATING ENVIRONMENTAL CRIME: CONCEPT, OBJECTIVE AND GOALS

У статті досліджуються концептуальні засади протидії екологічній злочинності, зокрема поняття, мета та завдання такої діяльності. Обґрунтовано твердження, що термін «протидія екологічній злочинності» охоплює всі заходи, що спрямовані проти цього явища, та відображає весь комплекс заходів впливу держави та суспільства на екологічну злочинність. Застосування аксіологічного підходу дозволило сформулювати загальну мету протидії екологічній злочинності, визначити реалістичні результати функціонування системи протидії екологічній злочинності та завдання такої діяльності.

Ключові слова: екологічна злочинність, протидія, поняття, мета, завдання.

В статье исследуются концептуальные основы противодействия экологической преступности, в частности понятие, цели и задачи такой деятельности. Обосновано утверждение, что термин «противодействие экологической преступности» охватывает все меры, направленные против этого явления, и отражает весь комплекс мер воздействия государства и общества на экологическую преступность. Применение аксиологического подхода позволило сформулировать общую цель противодействия экологической преступности, определить реалистичные результаты функционирования системы противодействия экологической преступности и задачи такой деятельности.

Ключевые слова: экологическая преступность, противодействие, понятие, цель, задача.

The article investigates the conceptual foundations of combating environmental crime, in particular, the concept, goals and objectives of such activities. The author provides justification for the assertion that the term "combating environmental crime" embraces all of the measures against this phenomenon, and reflects the entire range of measures through which the State and society influence environmental crime. Owing to the application of the axiological approach, the author formulated the overall goal of combating environmental crime, determined realistic results of operation of the environmental crime combating system, as well as the goals of such activities.

Key words: environmental crime, combating, concept, objective, goal.

Постановка проблеми. Аналіз сучасної екологічної ситуації, причин погіршення стану природного середовища України, зростання захворюваності населення, негативні демографічні тенденції визначають основні джерела, динаміку й напрями розвитку екологічних проблем. Розв'язання зазначених проблем, що гостро постали перед українською державою та значною мірою є наслідком масштабної екологічної злочинності, вимагають адекватного реагування держави та суспільства на наявні загрози. Зважаючи на системний характер екологічної злочинності як явища, системними і комплексними мають бути заходи реагування, що мають втілюватись у розробку й реалізацію дієвої стратегії протидії екологічній злочинності.

Як слушно зазначає А. П. Закалюк, згідно з визначеною політикою держави у сфері протидії злочинності повинні бути розроблені й у легітимній формі офіційно визначені стратегія та концептуальні засади (концепції) її реалізації [1, с. 4]. Саме тому необхідною передумовою наукового дослідження проблем протидії екологічній злочинності в Україні має бути визначення її концептуальних засад.

Аналіз досліджень даної проблеми. У вітчизняній кримінологічній науці питанням визначення

концептуальних засад протидії злочинності традиційно приділяється значна увага. Вагомі здобутки у цій сфері досліджень репрезентували у своїх працях такі вітчизняні вчені, як О. М. Бандурка, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, І. М. Даньшин, А. П. Закалюк, О. М. Джу́жа, О. Г. Кальман, О. М. Костенко, О. М. Литвак, О. М. Литвинов. Теоретичні проблеми розробки стратегії протидії екологічній злочинності в Україні стали предметом дослідження на рівні монографій та дисертацій у роботах вітчизняних авторів Н. Г. Іванової, Т. В. Корнякової, О. В. Мельник, Г. С. Поліщука та інших науковців.

Водночас, визнаючи важливість праць зазначених авторів, вважаємо дослідження концептуальних засад екологічної злочинності актуальним і вартим поглибленого вивчення.

Мета статті полягає в описі та поясненні поняття, мети та завдань протидії екологічній злочинності.

Виклад основного матеріалу. Дієва протидія екологічній злочинності неможлива без послідовних спланованих та скоординованих дій, об'єднаних однією концепцією, оскільки явища, що мають ознаки системності, зокрема й екологічна злочинність, потребують системного підходу в їх подоланні.

Перш ніж перейти до дослідження концептуальних засад зазначеної діяльності, на нашу думку, слід з'ясувати найбільш адекватне її термінологічне визначення та тлумачення відповідного терміну. Як відомо, розвиток кримінологічної науки супроводжується появою численних термінів у різних її галузях. Оскільки переважну частину лінгвістичного фонду кримінології складає фахова лексика, то цілком природним є те, що науковці надають особливого значення дослідженню семантичних особливостей термінів, що застосовуються у кримінологічних дослідженнях, адже чіткість та однозначність термінології визначає чіткість у з'ясуванні та розв'язанні проблем протидії злочинності.

Варто зауважити, що у кримінологічній та кримінально-правовій літературі стосовно діяльності з протистояння злочинності застосовуються такі терміни як «кримінальна політика», «боротьба», «контроль», «протидія», «війна», «запобігання», «обмеження злочинності», «подолання злочинності», «викорінення злочинності», «управлінський вплив на злочинність» та інші. При цьому спостерігається значна варіативність як розуміння зазначених понять, так і їх застосування на позначення зазначеної діяльності. Відтак, можна констатувати, що серед науковців відсутня єдина узгоджена позиція щодо термінологічного визначення такої діяльності. Необхідність же такого узгодження очевидна, адже «термін має однозначно відобразити це поняття так, щоб сприйняття терміну безсумнівно вело до відтворення того самого предмета» [2, с. 321]. Розгляду різноманітних підходів до зазначеної проблеми приділялась увага як у попередніх дослідженнях авторки, так і публікаціях інших авторів [3, с. 113-115; 4, с. 67-73; 5, с. 213-216; 6, с. 326; 7, с. 105].

Узагальнюючи висловлені думки, зауважимо, що основні заперечення щодо застосування терміну «протидія злочинності» зводяться до таких аргументів. На думку А. П. Закалюка, поняття «боротьба», «протидія» належать до класу узагальнених, які відтворюють загальну сутність, що полягає у чиненні спротиву. Вони не розкривають напрямів, спрямованості, функціональної ролі та змістової сутності різних форм спротиву, що мають значну сутнісну, а звідси й понятійну різницю. Термін «протидія» може бути використаний для відтворення загального впливу на злочинність, але він лише однобічно («спротив») відображає останній та не містить однозначного відображення поняття запобігання злочинності, тобто не може вживатися як такий, що за сутністю тотожний поняттю «запобігання», навіть коли він вживається у широкому значенні [2, с. 321-322].

Наголошуючи на доцільності застосування терміну «боротьба зі злочинністю», схожу аргументацію наводить і А. І. Долгова: «Очевидно, що цей термін не відображає суть даної діяльності. По-перше, не тільки держава «заважає» злочинності, а й злочинність – суспільству, державі, причому активно і цілеспрямовано. По-друге, розглянутий термін не охоплює всього комплексу заходів впливу на злочинність

як на соціальне явище зі складним причинно-наслідковим комплексом, у тому числі недопущення порушення кримінального закону, а у випадках його порушення застосування до винного заходів державного примусу» [8, с. 388].

З цього приводу варто зауважити, що етимологічно термін «боротьба» означає сутичку, в якій кожний з учасників намагається подужати супротивника, а у соціальному аспекті – «активне протистояння, зіткнення між супротивними соціальними групами, станами, супротивними напрямками, течіями у суспільстві» [9]. Стосовно ж злочинності, то використання цього терміну є доречним у контексті застосування заходів кримінальної репресії, тобто заходів кримінально-правового впливу до осіб, які вже вчинили злочини. Так, ст. 4 Закону України «Про протидію торгівлі людьми», визначаючи основні напрями державної політики у сфері протидії торгівлі людьми, включає до них і боротьбу зі злочинністю, пов'язаною з торгівлею людьми, шляхом виявлення злочинів торгівлі людьми, осіб, причетних до скоєння злочину, притягнення їх до відповідальності [21].

Очевидно, що така діяльність не охоплює превентивну складову протидії злочинності. Відтак, у такій діяльності відсутня кримінологічна складова, що спрямована на нейтралізацію детермінуючих злочинності явищ, насамперед соціального характеру, адже за словами М. Ганді [10], будь-який злочин – свого роду хвороба. Влучним є висловлювання з цього приводу О. М. Литвака: «Насправді, найбільш зручно і успішно боротьба могла б вестись, якби злочинців фізично знищували. Але держава не воює із хворими та не вихованими» [11, с. 52].

Етимологія ж поняття «протидія» має значення дії, що спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй. Термін «протидіяти» означає спрямовувати дію проти кого-, чого-небудь, діяти всупереч комусь, чомусь; спрямовуватися проти іншої дії [12; 13, с. 317; 14, с. 992]. У кримінологічному ж розумінні він охоплює як репресивну, так і превентивну складову діяльності з протистояння злочинності. Саме таке розуміння протидії злочинності набуло поширення останніми роками як у науковій літературі [7, с. 105; 8, с. 435; 15, с. 9, 16, с. 15; 17, с. 277; 18, с. 45; 19, с. 8;], так і законотворчій діяльності [20; 21; 22; 23].

Відтак, термін «протидія екологічній злочинності» охоплює всі заходи, що спрямовані проти цього явища, та відображає весь комплекс заходів впливу держави та суспільства на екологічну злочинність, включаючи вплив на чинники, що зумовлюють її виникнення, поширення та трансформацію, а також правоохоронну діяльність щодо виявлення, розслідування та притягнення осіб, які вчиняють екологічні злочини, до відповідальності, судовий розгляд кримінальних справ і виконання покарань.

Сучасні характеристики екологічної злочинності в Україні, її масштаби, поширення, трансформаційні процеси та небезпечні тенденції розвитку вимагають адекватного реагування держави та суспільства

на наявні загрози. Зважаючи на системний характер екологічної злочинності як явища, системними і комплексними мають бути заходи реагування, що мають втілюватись у розробку й реалізацію дієвої стратегії протидії екологічній злочинності.

Як і будь-яка управлінська діяльність, протидія екологічній злочинності буде дієвою при дотриманні певних вимог. А. П. Закалюк до таких вимог (чинників) відносить: доктринальне визначення стратегії, у тому числі мети, завдань, стратегічних напрямів та результатів запобіжної діяльності; адекватне уявлення про стан функціонування безпосереднього та опосередкованого предмета діяльності; прогнозування змін і тенденцій предмета діяльності; визначення порядку, методики, форм, засобів запобіжної діяльності, загальних засад її тактики, адекватних цим засобам суб'єктів застосування; інформаційне забезпечення реалізації визначених завдань, пересудом стосовно злочинності, її причин і умов, інших детермінантів, динаміки їхньої зміни, спрямування і змісту запобіжних заходів і засобів, оцінки їхньої результативності, відповідних знань та умінь (навичок) суб'єктів діяльності; прийняття потрібних управлінських рішень, зокрема затвердження планів запобіжної роботи та організаційних заходів щодо їхнього запровадження, обов'язків суб'єктів діяльності стосовно виконання останніх; координація запобіжної діяльності по горизонталі та вертикалі; здійснення контролю виконання; забезпечення правового регулювання; матеріальне та у цілому ресурсне забезпечення [2, с. 358-359].

Розглядаючи доктринальне визначення стратегії протидії екологічній злочинності варто приділити особливу увагу визначенню мети такої діяльності, адже цілепокладання визначає сам зміст діяльності. Невірно, помилково її формулювання здатне зумовити неефективність функціонування всієї системи протидії. Відсутність мети позбавляє будь-яку діяльність її сенсу, тому із впевненістю можна стверджувати, що мета є складовим елементом системи протидії злочинності, а процес її визначення першим етапом побудови системи протидії злочинності.

О. М. Литвинов, який ґрунтовно досліджував ці питання на рівні докторської дисертації, розглядає цілі протидії злочинності з різних позицій та на різних рівнях функціонування системи: загальносоціальної цілі через комплексне забезпечення безпеки; інституційної цілі через зменшення вірогідності вчинення злочинів; цілі організації системи через визначену позицію з приводу призначення місця та ролі системи; функціональної цілі через зниження рівня злочинності, спеціальної цілі діяльності через сукупність пріоритетів тощо [24, с. 381].

Не заперечуючи наукової цінності наведеної диференціації цілей, зауважимо на доцільність визначення мети протидії злочинності з позицій аксіологічного підходу. Відповідно до ієрархії соціальних цінностей, встановлених ст. 3 Конституції України, головною метою будь-якої діяльності держави, у тому числі й протидії злочинності, має бути визнано захист людини від посягань на її життя, здоров'я та

інші природні права. Саме потреба у такому захисті й зумовлює необхідність та корисність такої діяльності для суспільства.

Зважаючи на спрямованість екологічних посягань, такою соціальною потребою може бути визнано забезпечення дотримання екологічних прав людини.

Розуміння сутності категорії «екологічні права людини» у науковців-екологів істотно різняться. Узагальнюючи, зазначимо наявність двох основних підходів: у вузькому розумінні – це безпосередньо право на безпечне навколишнє природне середовище; у широкому розумінні – це права, пов'язані з використанням та відтворенням природних ресурсів і охороною довкілля [25, с. 181].

Нормативно визначеними Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 9) екологічними правами громадян України є безпечне для їх життя та здоров'я навколишнє природне середовище; участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь у прийнятті рішень з цих питань; в) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; об'єднання у громадські природоохоронні формування; вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи; одержання екологічної освіти; подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом [26]. Крім зазначених, інші екологічні права громадян закріплені у Кодексі України про надра, Водному, Земельному, Лісовому кодексах, окремих екологічних законах.

Основними ж, найважливішими екологічними правами людини є визначені ст. 50 Конституції України право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення; право на відшкодування шкоди, завданої громадянам порушенням зазначених прав.

Відтак, кінцевою метою протидії екологічній злочинності є захист людини від злочинних посягань на її екологічні права, зокрема у сфері забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, охорони, використання, збереження та відтворення природних ресурсів. При цьому варто наголосити на тому, що сформульована мета, по суті, є ідеальною моделлю очікуваного бажаного, кінцевого результату, якого можна лише прагнути, постійно наближаючись до нього.

Водночас, зважаючи на закономірність існування злочинності (принаймні на сучасному етапі), її соціальну природу, зокрема й екологічної складової злочинності, ставити за реальну мету унеможливлення вчинення екологічних посягань і, відтак, існування екологічної злочинності як явища є ненауковим і, навіть, шкідливим. Сумний історичний досвід засвідчує, що визначення метою протидії злочинності її викорінення [27, с. 4] має кінцевим наслідком повну дискредитацію такої діяльності у суспільстві.

У цьому контексті цілком слушним є зауваження О. М. Литвинова: «Спроба поширення мети саме як ідеальної моделі майбутнього результату діяльності у сферу об'єктивного існування власне функції протидії злочинності, тобто за межі власних можливостей цієї категорії, здатна спричинити спотворення уявлень про її природу і вдосконалення способів прояву її якостей» [24, с. 31].

Формулювання кінцевої, ідеальної мети (цілі-орієнтиру) протидії екологічній злочинності зумовлює необхідність визначення конкретних об'єктів, вплив на які дозволив би прогнозовано наблизитись до неї (при цьому про повне досягнення цілі-орієнтиру не йдеться).

Визначення конкретних цілей має містити ознаки, що вказували б на спрямованість і функціональний характер такого впливу, а також очікуваний, прогнозований соціально-значущий результат застосування впливу.

Щодо спрямованості протидії варто зауважити, що об'єктом такого впливу є всі складові детермінаційного комплексу екологічній злочинності. Характер впливу відображає ступінь радикальності дій щодо зазначеного об'єкта та варіюється від нейтралізації та мінімізації до усунення криміногенних чинників.

Реалістичними результатами функціонування системи протидії екологічній злочинності мають вважатись: скорочення фактичного рівня й зниження міри суспільної небезпечності екологічної злочинності; утримання її на певному прийнятному для суспільства мінімальному рівні злочинних посягань; локалізація сфери поширення таких посягань; усунення чи зменшення негативних для довкілля наслідків екологічної злочинності.

Відповідно до мети та залежно від конкретних напрямів протидії злочинності мають бути визначені й завдання такої діяльності. Автори монографії

«Протидія злочинності та профілактика злочинів» пропонують головними завданнями у цій галузі вважати: забезпечення переходу на якісно новий ступінь протидії злочинності, що відповідає сучасним соціально-економічним реаліям; досягнення необхідної цілеспрямованості і комплексності протидії злочинності; широке залучення у діяльність державних органів і інститутів громадянського суспільства; забезпечення паритету у застосуванні заходів переконання і примусу [18, с. 80].

На наш погляд, наведеним формулюванням завдань протидії злочинності бракує конкретики, що можна пояснити різним розумінням поняття «завдання».

Варто зауважити, що у науковій літературі відсутня єдина думка щодо співвідношення категорій «мета» і «завдання». Не вдаючись до детального аналізу останніх, що не є основним завданням нашої роботи, зазначимо, що найбільш виваженим, на наш погляд, є сформульоване О. М. Литвиновим розуміння завдання як способу організації зв'язку конкретної мети з конкретними можливостями її досягнення [24, с. 34].

Відтак, якщо мета – бажаний кінцевий результат протидії екологічній злочинності, то її завдання – це певні рішення, спрямовані на досягнення мети, а також сплановані конкретні дії та заходи. Відповідно до такого підходу, основними завданнями протидії екологічній злочинності слід вважати:

- створення в Україні системи належного інформаційно-аналітичного забезпечення протидії екологічній злочинності на основі результатів аналізу достовірних відомостей про її стан і детермінуючі чинники, а також моніторингових даних про стан навколишнього природного середовища;
- мінімізація впливу криміногенних факторів і практичних можливостей учинення екологічних злочинів;
- підвищення ефективності правозастосовної діяльності органів кримінальної юстиції щодо виявлення, розкриття екологічних злочинів, їх розслідування, судового розгляду та виконання покарань;
- здійснення інформаційного впливу на різні соціальні групи з метою формування нетерпимого ставлення до екологічних правопорушень;
- посилення ролі інститутів громадянського суспільства у протидії екологічній злочинності.

Висновки. Дієва протидія екологічній злочинності неможлива без послідовних спланованих та скоординованих дій, об'єднаних однією концепцією, оскільки явища, що мають ознаки системності, зокрема й екологічна злочинність, потребують системного підходу в їх подоланні. Описані категорії протидії екологічній злочинності, зокрема її поняття, мета та завдання, відображають авторське концептуальне бачення її основ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закалюк А. П. Теоретична характеристика та обґрунтування системи державної протидії проявам злочинності // Право України. 2012. № 1–2. С. 216–227.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. К.: Ін Юре, 2007. Кн.1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 2007. 424 с.
3. Турлова Ю. А. Кримінологічна характеристика браконьєрства в Україні та протидія цим злочинам: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Наук. світ, 2012. 181 с.
4. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Інститут держави та права імені В.М. Корецького. К., 2015. 479 с.
5. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія. К.: Юридична думка, 2004. 400 с.
6. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія / Харківський національний університет внутрішніх справ. Х.: Діса плюс, 2013. 524 с.
7. Куц В. Протидія злочинності: сутність і зміст. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2016. № 4(12). С. 103–112.
8. Кримінологія: учебник для вузов / Под общ. ред. д. ю. н., проф. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2005. 912 с.
9. Вікісловник. URL: <https://uk.wiktionary.org/wiki/боротьба>.
10. Ганди Махатма Карамчанд, Гомер Джек А. – Мудрость Ганди. Мысли и изречения. URL <https://unotices.com/book.php?id=160585&page=36>.
11. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: Кримінологічно-правове дослідження. К.: Юрінком Інтер, 2000. 280 с.
12. Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/>.
13. Словник української мови / під ред. І. К. Білодіда. Т. 8. К.: Наукова думка, 1971. – 927 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.
15. Проблеми протидії злочинності: підруч. Х.: Новасофт, 2010. 352 с.
16. Бандурка А.М., Давиденко Л.М. Противодействие преступности: война терминов, понятие, общая характеристика. Право и безопасность. 2004. № 33. С. 7 -11.
17. Кримінологічний довідник: довідкове видання / за наук. ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка НАПрН України Бандурки О. М.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора О. М. Джужі і д-ра юрид. наук, професора О. М. Литвинова. Х.: Золота миля, 2013. 412 с.
18. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків: Вид-во ХНУВС, 2011. 322 с.
19. Кицюк В.П. Кримінологічні засади діяльності суду у сфері протидії злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2013. 19 с.
20. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
21. Про протидію торгівлі людьми Закон України: від 20 вересня 2011 року № 3739-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>.
22. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1702-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>.
23. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
24. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): дис. ... д-ра юрид. наук / Дніпропетр. держ. ун-т внутріш. справ. Дніпропетровськ, 2010. 426 с.
25. Гетьман А. П., Костицький В. В. Становлення та розвиток інституту екологічних прав людини у законодавстві України. Право України. 2012. № 1/2. С. 180–202.
26. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/page4>.
27. Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию. М.: Юрид. лит., 1965. 227 с.